

ВИСВІТЛЕННЯ ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЕКЦІЙ У ВНЗ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (50–60-ті рр. ХХ ст.)

У статті висвітлено історіографію досвіду роботи вищих навчальних закладів Східного регіону України у 50–60-ті роки минулого століття, коли вища освіта в державі ставала більш масовим явищем. Значну увагу приділено вивченню робіт, у яких з'ясовуються особливості використання такої форми й методу організації навчального процесу, як лекція. Окреслено її характеристики, переваги (найбільш економний спосіб навчання; ефективна за ступенем засвоєння навчального матеріалу студентами; один із найбільш дієвих засобів формування світогляду й переконань; засіб прямого особистого впливу лектора на велику аудиторію одночасно) й недоліки (не могла загалом відходити від основних праць, підручників, аксіом та істин; забезпечувала лише мінімальний зворотний зв'язок лектора зі студентами; справляла тим слабший вплив на конкретного студента, чим більше слухачів було в лекційній аудиторії), що були виявлені науковцями в зазначених межах і регіоні.

Ключові слова: форми і методи організації навчального процесу, лекція, навчальний процес у вищих закладах освіти, Східноукраїнський регіон.

Постановка проблеми. Маючи величезний науковий потенціал, Україна прагне розвивати вітчизняну науку, необхідною передумовою для чого є, з одного боку, підвищення рівня вищої освіти, а з іншого – розуміння уроків історії з метою уникнення помилок і перенесення цінного досвіду в сучасність. Так, 50–60-ті роки минулого століття характеризуються завершенням етапу формування класичної радянської системи вищої школи. Дидактичні ідеї другої половини ХХ ст. знайшли відображення й у практиці роботи ВНЗ Східного регіону України досліджуваного періоду. Зокрема, передові педагоги другої половини минулого століття приділяли значну увагу пошукам форм і методів, які б сприяли підвищенню ефективності організації процесу навчання студентів.

Аналіз наукових досліджень свідчить, що досвід організації навчально-пізнавальної діяльності вищих закладів освіти, а також такої її форми й методу, як лекція були предметом дослідження великого загалу вітчизняних науковців. Так, ще в 60–70-ті рр. ефективність лекції вивчали І. Кобиляцький, І. Гончаров, Н. Кузьміна, Н. Половнікова, І. Рейнгард та ін. Історичний аспект даної проблеми розглядали О. Гончар, С. Золотухіна, В. Майборода, М. Окса, О. Орлова, О. Чередник та ін. Однак висвітлення історіографії організації лекцій у ВНЗ Східноукраїнського регіону 50–60-х років не знайшли достатнього відображення в науково-педагогічній літературі.

Мета статті. На основі аналізу історіографії окресленої проблеми узагальнити особливості організації лекцій у ВНЗ Східноукраїнського регіону 50–60-х років минулого століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений аналіз педагогічно-історіографічних джерел: дидактичних – протоколів засідань Вченої ради Ворошиловградського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, Ради Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов, Ради Слов'янського державного педагогічного інституту; підручників та оповідальних – наукових статей дозволяє стверджувати, що дидактичні ідеї другої половини ХХ століття (активне створення й застосування нових педагогічних технологій, розробка ефективних дидактичних концепцій, творча підготовка матеріалів для оптимізації навчального процесу, упровадження технічних засобів навчання, великої кількості нових освітніх програм тощо) знайшли відображення у практиці роботи вищої школи Східного регіону України досліджуваного періоду. Зокрема, передові педагоги окресленого періоду приділяли значну увагу пошукам форм і методів, які б сприяли підвищенню ефективності організації процесу навчання студентів.

У ході історіографічного наукового пошуку встановлено, що в зазначений час у вищих навчальних закладах Східноукраїнського регіону пріоритетними були такі форми організації занять, як лекції, практичні, семінарські заняття, консультації, лабораторні практикуми, а також різноманітні методи навчання (алгоритмічний, пошуковий, проблемний, дослідницький тощо).

Історіографічний аналіз навчальних планів викладачів вищих навчальних закладів Східного регіону I етапу розвитку дидактичних ідей ученими досліджуваного періоду та регіону свідчить, що важливу роль у процесі організації навчального процесу відігравала лекція, на яку відводилося більше, ніж 50 % часу. Пояснювалося це тим, що зазначена форма навчання мала такі переваги: 1) найбільш економний спосіб навчання; 2) ефективна за ступенем засвоєння навчального матеріалу студентами; 3) один із найбільш дієвих засобів формування світогляду й переконань; 4) засіб прямого особистого впливу лектора на велику аудиторію одночасно.

Крім того, харківський дослідник організації навчально-пізнавальної діяльності студентів у вищих педагогічних навчальних закладах України другої половини ХХ століття О. Чередник у своєму дисертаційному дослідженні «Організація навчально-пізнавальної діяльності студентів у вищих педагогічних навчальних закладах України (друга половина ХХ століття)» провідне місце лекції в навчальному процесі досліджуваного етапу визначає й тим, що: по-перше, курс лекцій із навчальної дисципліни передавав основний її зміст; по-друге, саме лекції визначали не лише зміст, але й ідейно-теоретичну та професійну спрямованість усього навчального процесу; по-третє, від лекційних занять залежали спрямування, зміст та ефективність інших форм навчального процесу [11].

Історіографічне вивчення досліджуваної проблеми виявило специфічну рису зазначеного періоду, а саме вплив урядової політики на організацію навчального процесу у вищих закладах освіти СРСР, зокрема й

у Східному регіоні України. Так, 16–17 березня 1950 р. було прийнято постанову третього пленуму Науково-методичної ради при Міністерстві вищої освіти СРСР «Про підвищення якості лекцій у вищих навчальних закладах». Відповідно до цього документа, лекція повинна була подавати основні поняття з дисципліни, що вивчалася, окреслювати шляхи подальшого глибшого її вивчення; науково та логічно охоплювати основні принципи, основні питання курсу, не перевантажуючи його зайвими деталями; ґрунтуватися на принципі більшовицької партійності викладання й уводити студентів до конкретної галузі науки, розкривати марксистсько-ленінську методологію предмета та слугувати школою мислення, ознайомлювати з основними напрямками розвитку науки й вирішенням основних тогочасних наукових питань [6, 90].

Аналіз дидактичних педагогічно-історіографічних джерел (протоколів засідань Ради Слов'янського державного педагогічного інституту), документальних (актових) і оповідальних (наукових) із питань організації навчального процесу у вищій школі Східного регіону свідчить, що лекція як основна форма занять у досліджуваній період мала низку характерних особливостей, зокрема: 1) цілісно й логічно висвітлювала основні положення навчальної дисципліни; 2) озброювала студентів методологією вивчення певної науки; 3) краще й повніше, ніж інші форми навчання, компенсувала застарілість або відсутність сучасних підручників і навчальних посібників; 4) оперативно ознайомлювала з останніми даними наук; 5) органічно сполучала навчання з вихованням; 6) націлювала студентів на самостійну роботу й визначала основні її напрями.

Водночас проведене дослідження зазначеної педагогічно-історіографічної джерельної бази дозволяє стверджувати, що лекція мала й деякі недоліки, зокрема лекція: 1) не могла загалом відходити від основних праць, підручників, аксіом та істин; 2) забезпечувала лише мінімальний зворотний зв'язок лектора зі студентами; 3) справляла тим слабший вплив на конкретного студента, чим більше слухачів було в лекційній аудиторії. Серед інших недоліків лекцій того часу варто відзначити також заполітизованість лекційних матеріалів.

Детальний розгляд конспектів лекцій професорсько-викладацького складу вищих педагогічних навчальних закладів Сходу України 50-х років показує, що їх сутнісно-змістовий компонент був присвячений розкриттю основних питань з'їздів і Програми КПРС. Відповідно до оновлення проблем і вимог, висунутих Комуністичною партією, викладачі постійно переробляли тексти лекцій. Про це свідчить аналіз конспектів лекцій викладача кафедри філософії Луганського державного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, доцента Д. Жданова, зроблений В. Вікторовим у його праці «З досвіду роботи педагогічних вузів Української РСР». Так, розглядаючи антагоністичні суперечності капіталізму,

зазначений викладач наводив характеристики капіталістичного суспільства, подану в Програмі КПРС [3, 3]. Історичними положеннями Програми КПРС і рішеннями Пленумів ЦК КПРС були пронизані й усі лекції з курсу політекономії. Наприклад, В. Пічугін, ректор Луганського державного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, констатував, що викладачі навчального закладу в лекції «Предмет і методи політекономії» висвітлювали питання розвитку марксистсько-ленінської політичної економії, Програми КПРС та її значення для будівників комунізму [3, 4].

Важливим документальним (актовим) педагогічно-історіографічним джерелом, що розкриває специфіку організації навчального процесу ВНЗ України на зазначеному етапі, був наказ від 3 жовтня 1958 року «Про обмін ученими та кваліфікованими викладачами провідних і профілюючих дисциплін та організацією взаємодопомоги між ВНЗ Міністерства вищої освіти Української РСР у справі обміну досвідом роботи читання лекцій студентам науковими працівниками в 1958–1959 навчальному році» [10]. У цьому документі вказувалося, що саме для висвітлення найновіших досягнень науки і техніки, поширення передового досвіду вищих навчальних закладів та організації взаємодопомоги між окремими вищими навчальними закладами, факультетами й кафедрами, необхідно здійснювати обмін ученими та кваліфікованими викладачами. Крім того, всім керівникам потрібно було обов'язково інформувати Міністерство вищої освіти УРСР про дату прочитаних лекцій, їх тематику, ім'я та ім'я по батькові спеціаліста, його вчене звання і ступінь, а також указати, яка ще була проведена робота, крім читання лекцій.

Відповідно до цього наказу, між Харківським політехнічним інститутом і Запорізьким машинобудівним інститутом відбувся обмін викладачами, про що свідчать документальні (діловодні) педагогічно-історіографічні джерела за 1959 рік, у яких представлено відгуки, що надійшли на адресу ХПІ. У них зазначалося, що такий обмін досвідом у читанні лекцій сприяв підвищенню рівня знань студентів і ділової кваліфікації викладачів. Керівництво Запорізького машинобудівного інституту було задоволено роботою викладачів із ХПІ. Так, доцентом указанного навчального закладу П. Левітським було прочитано лекції для студентів четвертого курсу на тему «Організація поточного виробництва» і для викладачів інституту на тему «Спеціалізація й кооперування» з життєвими прикладами та фотокартками з практики підприємств, що свідчило про високий рівень лекційної майстерності викладача. Доцент М. Анащенко також прочитав цикл лекцій студентам четвертого курсу на тему «Робочий процес струшуючого механізму формувальних машин», де значну увагу приділив зв'язку теорії з практикою.

Аналіз оповідальних (наукових) педагогічно-історіографічних джерел, а саме наукових праць, опублікованих у періодичних виданнях зазначеного

періоду дозволяє стверджувати, що навчальні лекції того часу поділялися на три види: оглядові, проблемні та предметні. Оглядова лекція була спрямована на відновлення попередніх знань або ознайомлення з будь-яким ще не вивченим чи малознайомим матеріалом для формування цілісного знання. Проблемна – подавала матеріал як проблему, палітру різноманітних поглядів на те чи інше питання. Предметна лекція була звичайною складовою лекційного курсу, хоча цілком могла нести в собі елементи як проблемності, так і оглядовості. До проблемної лекції у вищому навчальному закладі за характером взаємопов'язаної діяльності викладача й студентів мав прямий зв'язок метод проблемного викладу знань. Урахування особливостей проблемного мислення й активізація за допомогою евристичних прийомів розумової діяльності студентів забезпечували проблемний підхід до викладу лекційного матеріалу.

Заслуговує на увагу, на наш погляд, приклад створення проблемних ситуацій у Харківському державному університеті імені О. М. Горького, який був описаний у роботі В. Вікторова «З досвіду роботи педагогічних вузів Української РСР». Так, на лекціях із математики професор Д. Гордевський використовував елементи короткого діалогу з аудиторією для активізації пізнавальної діяльності студентів. Під час лекційного заняття викладач ставив декілька проблем і розв'язував їх разом зі студентами. Він довіряв також студентам формулювати окремі визначення та висновки, вимагав самостійних дій. Упродовж лекції створювалося не більше 10–12 міні-проблем, які розв'язували студенти. На вирішення кожної витрачалося 1–2 хвилини, а в цілому – до 20 хвилин активної, творчої діяльності студентів. Після цього інформація, яку подавав викладач, сприймалась як суттєво необхідна [3, 122].

Однак, не дивлячись на застосування методів активізації розумової діяльності студентів, однією зі складних проблем того часу була низька успішність студентів I–II курсів, про що свідчить аналіз дидактичних педагогічно-історіографічних джерел (протоколів засідань рад) і документальних (директивних указівок, наказів вищих навчальних закладів Східного регіону). Конкретні заходи, зокрема спрощення лекцій із наближенням їх до шкільного уроку, введення обов'язкових консультацій, запровадження складання заліку з окремих тем тощо, не поліпшували ситуації. Це давало всі підстави керівництву держави з боку вищої освіти вважати, що «шукати вихід із такого становища можна тільки на шляхах оптимізації навчального процесу», що вказано у збірнику основних постанов, наказів та інструкцій щодо вищої школи [2, 136].

Як відомо, після викриття керівником радянської держави М. Хрущовим злочинів Й. Сталіна на початку 60-х років XX ст. настав так званий «період відлиги», який мав певний вплив і на вищу освіту. Наприклад, у книзі «Вища освіта на новому етапі: з досвіду перебудови вищої школи на

Україні» зазначалося, що згідно з настановами партії від 1960 року «одним із найважливіших питань перебудови вищої освіти, від якого залежить організація навчального процесу, є творча розробка й виконання нових навчальних планів, якими визначене посилення теоретичної підготовки й тісне поєднання навчання з виробничою та суспільною працею» [1, 72]. Так, із початку 1959/60 навчального року всі вищі навчальні заклади України почали працювати за новими навчальними планами, згідно з якими збільшувався обсяг годин на самостійну роботу студентів [1, 6]. У зв'язку з цим докорінно змінювалася роль лектора. Основне його завдання полягало вже не в передачі інформації з курсу, який читається, а створенні ситуацій, які б викликали зацікавленість студентів до викладеного матеріалу, що ставало стимулом до наступного його самостійного вивчення. Отже, у процесі навчання спостерігалася тенденція до зміни методики проведення лекції.

Як свідчить аналіз досвіду роботи вищої школи Східного регіону України, на підставі розгляду работ М. Окса «Вивчення дисциплін загальнопедагогічної підготовки вчителя у педагогічних вузах України (1917–1991 рр.)» [7], О. Орлової «Роль викладача у формуванні розумової самостійності студентів (друга половина ХХ ст.)» [9] викладачі вищих навчальних закладів досліджуваного періоду обирали таку структуру лекції, яка об'єктивно передбачала активність і розумову самостійність студентів. Приклад зазначеного був наведений і в роботі О. Орлової «Із досвіду формування розумової самостійності майбутніх учителів (друга половина ХХ століття)» [8]. Організація лекцій за творчою методикою підтримувала творчий пошук, розвивала самостійність мислення, навички аналізу й синтезу фактичного матеріалу, що вже був у наявності, сприяла встановленню причинно-наслідкових зв'язків, вибору необхідної інформації. Крім того, студенти під керівництвом викладача набували досвіду роботи з науковою літературою, розвивали навички узагальнення наукових даних.

У ході історіографічного дослідження виявлено, що для лекції 60-х рр. зазначеного періоду було характерним використання різноманітних методичних прийомів, які активізували самостійну роботу студентів, стимулювали їх до активної навчально-пізнавальної діяльності. О. Мішина в роботі «Нове в методиці вивчення хімії» [4] описує досвід роботи викладача хімічного факультету зазначеного вище університету І. Остапенко, який під час лекції з хімії давав визначення гідролізу та розглядав основні питання його реакції. Після цього педагог запитував: «Можна чи ні (і чому?) записати реакцію гідролізу хлориду натрію?». Якщо студенти уважно слухали та зрозуміли, то вони відповідали правильно. Така постановка запитання привертала увагу аудиторії, активізувала мислення студентів, привчала критично оцінювати, самостійно аналізувати, зіставляти факти, робити логічні висновки [4].

Ефективними прийомами активізації навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді, які історіографічний пошук дозволив виявити в практиці вищої школи Східного регіону досліджуваного періоду, відображено в роботі О. Наумець «Ідеал вчителя в історії педагогіки» [5]. Такими прийомами були: виклад частини матеріалу у формі запитань і відповідей, доказів і рішень пізнавальних завдань. При цьому демонструвалися шляхи наукового й логічного мислення. Зазначений підхід дозволяв установити зворотний зв'язок, а також акцентувати увагу на ключових питаннях теми. Аналізуючи складні ситуації разом зі студентами, викладач поступово підводив їх до теми лекції та формулював проблему, яку необхідно було вирішити. Створення пізнавальної ситуації на початку лекції збуджувало інтерес до матеріалу, що вивчався, активізувало навчально-пізнавальну діяльність студентів, сприяло формуванню розумової самостійності особистості.

Вивчення досвіду вищих навчальних закладів України досліджуваного періоду свідчить про те, що викладачі не обмежувалися використанням традиційних форм і методів у межах репродуктивного навчання, а намагались організувати навчання студентів так, щоб воно сприяло формуванню досконалих умінь і навичок, необхідних для пізнання реалій дійсності, для отримання знань, а також для творчого їх використання в майбутній професійній діяльності. У зв'язку з цим разом із лекцією широко використовувалися практичні, лабораторні, семінарські й інші види занять.

Таким чином, історіографічний огляд педагогічно-історіографічних джерел із теми дослідження дозволяє зробити **висновки** про те, що: 1) у радянській вищій школі організація навчального процесу була чітко регламентована документами Міністерства вищої освіти СРСР, тому відмінності між лекціями, які на ті часи були майже єдиним джерелом знань, полягали лише в рівні володіння викладачем педагогічною майстерністю; 2) у зазначений період у досліджуваному регіоні під час організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, з одного боку, основний акцент робився на інтелектуальному розвитку майбутніх фахівців, а з другого, – викладачі продовжували використовувати й такі методи читання лекцій, що мали імперативний характер та були зорієнтовані лише на передачу інформації (особливо в 50-ті рр.).

Перспективами подальшої розвідки можна вважати вивчення історіографії інших форм і методів навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вища освіта на новому етапі: з досвіду перебудови вищої школи на Україні. – К. : Держ. вид-во л-ри УРСР, 1961. – 239 с.
2. Высшая школа : сборник основных постановлений, приказов и инструкций : в 2 ч. Ч. 1 / под ред. Е. И. Войленко. – М. : Высш. шк., 1978. – 399 с.
3. З досвіду роботи педагогічних вузів Української РСР / [упоряд. В. О. Вікторов, І. В. Капелюшний]. – К. : Рад. шк., 1964. – 148 с.

4. Мишина Е. Ф. Новое в методике изучения химии / Е. Ф. Мишина // Вестник высшей школы. – 1965. – № 7. – С. 42–44.
5. Наумець О. Ідеал вчителя в історії педагогіки / О. Наумець // Наукові записки. – 2002. – Вип 41. – С. 112–116.
6. О повышении качества лекций в высших учебных заведениях: из постановления пленума научно-методического совета при Министерстве высшего образования СССР 16–17 марта 1950 г. // Высшая школа : сб. основ. постановлений, приказов, инструкций / под ред. Е. И. Войтенко. – М., 1965. – С. 89–91.
7. Окса М. М. Вивчення дисциплін загально-педагогічної підготовки вчителя у педагогічних вузах України (1917–1991 рр.) / М. М. Окса. – К. : Міжнар. фін. агенція, 1997. – 315 с.
8. Орлова О. О. Напрями розвитку розумової самостійності в сучасних умовах / О. О. Орлова // Сучасна освіта в умовах реформування : проблеми, теорія, практика : наук.-практ конф. (22 листоп. 2011 р.). – Х., 2011. – С. 79–80.
9. Орлова О. О. Роль викладача у формуванні розумової самостійності студентів (друга половина ХХ ст.) / О. О. Орлова // Освіта і доля нації : XII міжнар. наук.-практ. конф., 20-21 трав. 2011 р. – Х., 2011. – С. 72–80.
10. Сборник нормативных документов и материалов по вопросам профессиональной и экономической учебы трудящихся. – М. : Экономика, 1989. – 239 с.
11. Чередник О. В. Організація навчально-пізнавальної діяльності студентів у вищих педагогічних навчальних закладах України (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. В. Чередник. – Х., 2012. – 20 с.

РЕЗЮМЕ

Голубничая Л. А. Освещение опыта организации лекции в вузах восточнотрадианского региона в педагогической историографии (50–60-е гг. ХХ в.).

В статье освещена историография опыта работы высших учебных заведений Восточного региона Украины в 50-60-е годы прошлого века, когда высшее образование в государстве становилась более массовым явлением. Значительное внимание уделено изучению работ, в которых выясняются особенностей использования такой формы и метода организации учебного процесса, как лекция. Определена ее характеристика, преимущества (наиболее экономичный способ обучения, эффективна по степени усвоения учебного материала студентами; один из наиболее действенных средств формирования мировоззрения и убеждений, средство прямого личного воздействия лектора на большую аудиторию одновременно) и недостатки (не могла вообще отходить от базовых трудов, учебников, аксиом и истин; обеспечивала лишь минимальную обратную связь лектора со студентами; производила тем слабее влияние на конкретного студента, чем больше слушателей было в лекционной аудитории), которые были выявлены учеными в обозначенном периоде и регионе.

Ключевые слова: формы и методы организации учебного процесса, лекция, учебный процесс в высших учебных заведениях, Восточнотрадианский регион.

SUMMARY

Golubnycha L. Illumination of the experience of giving lecture at East Ukrainian region universities in pedagogical historiography (50–60th of the XXth century).

This paper deals with the historiography of the experience of higher education institutions in the Eastern region of Ukraine in the 50-60th of the last century, when higher education in the country became a mass phenomenon. Special attention is paid to the researching of scientific works which clarify the characteristics of the use of such form and

method of the teaching process as a lecture. The article determines the main characteristics, advantages and disadvantages of the lectures, which have been identified by the researchers in this period and region. It is cleared up that a lecture was the main form of teaching in the period which we research. According to the research lectures of that period had a number of characteristics, such as: 1) they holistically and logically covered the basic provisions of the course; 2) they armed students with study of a particular methodology of science; 3) they were better and more complete than other forms of training, compensated obsolescence or lack of modern textbooks and manuals; 4) they were the most operational in giving the latest data of science; 5) they combined organically teaching and education; 6) they targeted students for independent work and defined its main directions. Besides the article shows that this form of teaching had the following advantages: the most economical way of teaching; the most effective way for students to learn; one of the most effective means of shaping the worldview and beliefs; one of the most effective means of direct personal influence of a lecturer for a large audience at the same time. However the author has managed to discover that lectures of that period had some disadvantages. They are the following: 1) the lectures could not depart from the general basic works, textbooks, axioms and truths; 2) they provided only minimal feedback of lecturer and students; 3) they made an impact on particular student the weaker, the more numerous audience was present in a lecture halls. Among other shortcomings of lectures that we have noticed was politicization of lecture materials. While researching the problem the author has found out that in Soviet higher educational institutions organization of educational process was clearly regulated by documents of the Ministry of Higher Education of the USSR, so differences between lectures, which at that time were almost the only source of knowledge, were only in the level of teacher's teaching skills. It is worth noticing that in the period which the paper studies higher educational institutions of East Ukrainian region during the educational process, on the one hand, the emphasis was placed on the intellectual development of future professionals, on the other hand – some teachers continued to use such methods of giving lectures, which were mandatory and were focused only on the transmission of information (especially in the 50's).

Key words: *forms and methods of the learning process, lecture, learning process in higher educational institutions, East Ukrainian Region.*